

✓
ERD

165413

DİNİN DÜNYA BARIŞINA KATKISI

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dom. No:	165413
Tas. No:	297-92 KUT.D

Dinin Dünya Başına Katkısı

2005 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri

Yayın No: 365

Sempozyumlar ve Paneller Serisi:36

© Bütün Hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir

1. Baskı, Aralık 2006, Ankara, 1.000 adet

ISBN 975-389-484-8

06.06.Y.0005.341

Redaksiyon : Dr. Mehmet BULUT

Kapak ve İç Tasarım: TN İletişim

Küfî Besmele: Hişâm el-Ğarâvî

Uygulama: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Kurulu'nun

28.06.2005/9-5 sayılı kararıyla uygun görülmüş ve

Mütevelli Heyeti'nin

27.10.2005/1190-20 sayılı kararıyla basılmıştır.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin dizgi, fotomekanik, ofset ve cilt tesislerinde hazırlanıp basılmıştır.

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

OSTİM Örnek Sanayi Sitesi

1. Cadde 358. Sokak No: 11 06370 Yenimahalle / Ankara

Tel: 0312. 354 91 31 (pbx) Faks: 354 91 32

e-posta: tdvyayin@diyanetvakfi.org.tr

Tarihsel Süreçte Müslümanların Barışa Katkısı

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR*

Bu tebliğde esas itibariyle, İlk Dönem İslam Tarihi'nde Müslümanların barışa katkıları üzerinde durulacaktır. Şu hususu öncelikle belirtmek gerekir ki, İslam tarihinde yaklaşım biçimimize bağlı olarak, gerek barışa gerekse savaş ve şiddete dair bol miktarda malzeme bulabiliriz. Eğer tarihe seçmeci bir yaklaşımla "barış" odaklı bakılırsa, İslam coğrafyasını yeryüzünün cenneti, "savaş" odaklı bakıldığında ise, aynı coğrafyayı kan ve gözyaşı arenası olarak tasvir etmek mümkündür. Biz tebliğimizde, genelde savunma yahut taarruz hallerinde müracaat edilen böyle bir seçmeci yaklaşım yerine, tarihi olaylara daha yukarıdan bakarak ve zaman zaman dikey ve yatay mukayese yöntemini kullanarak, İlk dönem İslam tarihinde barış açısından bazı özgün tecrübelerin ve temel yönelişlerin altını çizmek istiyoruz. Bunun için, ayrıntılar arasında kaybolmak yerine, herhalde şu tür soruları sorup cevaplarını aramak daha uygun olacaktır:

- İslam'ın neşet ettiği Arabistan coğrafyasının 632 senesinde, 610 öncesine nispetle daha istikrarlı ve daha barışçıl olduğunu söylemek mümkün müdür?

- Dört Halife ve Emeviler döneminde İspanya'dan Çin sınırlarına kadar çok geniş bir coğrafyayı egemenlik altına alan Müslümanlar, bu coğrafya üzerindeki halklara, barış adına Roma, Bizans ve Sasanilerden farklı ne getirmişlerdir?

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

- Tarihsel tecrübemiz, bir coğrafyada iktisadi hayatın gelişmesi, refahın yaygınlaşması, şehirleşme, bilim ve kültür hayatındaki ilerlemenin barış ve istikrarla yakından alakalı olduğunu göstermektedir. İslam fetihleri sonrasındaki gelişmeler bu açıdan nasıl bir keyfiyet arz etmektedir?

- Bir ülkede veya coğrafyada, toplumu teşkil eden sınıf veya katmanlar arasındaki denge-dengesizlikler, uzlaşma-çatışmalar da barışı doğrudan etkileyen bir faktördür. Bu noktada geçmişte İslam coğrafyasında nasıl bir olgu ile karşılaşılmaktadır?

İslam öncesi Arabistan’ında, özellikle Hicaz’ın da içinde yer aldığı Orta Arabistan’da, iktisadi kaynakların kıtlığı ve kabilevi yapının doğası gereği, muhtelif Arap kabileleri arasında baskınlar, yağmalar ve kan davalarından kaynaklanan sürekli çatışma ve savaş halinin varlığı iyi bilinen bir husustur. Bu dönemde asabiye ve ganimet, kabilelerini davranışlarını belirleyen temel kavramlar olmuştur. **Eyyamu’l-Arab** edebiyatının mündemiç olduğu savaş kıssaları, **nesi uygulaması** ve **Ficâr harpleri** yanında, Arap yarımadasının Bizans ve Sasani-lerin kuzeyde ve güneyde egemenlik tesis etmelerine fırsat veren parçalanmış vaziyeti bu durumun en bariz göstergesidir. Keza gerek bazı Kur’anî ifadeler gerekse Risalet’e yakın ortaya çıkan ve mensuplarının çoğunluğu yoksullardan müteşekkil olup zenginlerin mallarını yağmalayarak fakirlere dağıtmakla ünlenen **Sa’lûklar hareketi**, şehirlerde güçlü-zayıf, zengin-yoksul, köle-efendi ikileminin oldukça keskin bir mahiyet arz ettiğini göstermektedir. Öte taraftan Arap yarımadası sadece Müşrik Arap kabilelerini değil, Hristiyanlar, Yahudiler, Mecusiler gibi farklı din mensuplarını da bünyesinde barındıran bir coğrafya idi. Kur’an’a yansıyan “**Ashab-ı Uhdûd**” ve **Fil olayları** ile Medine’de Yahudi ve Arap kabileleri arasındaki çatışmalar, esasında, Arap yarımadasının Arap kabilelerinin kendi aralarındaki çatışmalarla birlikte dinler arası bir çatışmadan da muzdarip olduğunun ip uçlarını vermektedir.

Bu ortam içerisinde 610 yılında risalet görevini ifa etmeye başlayan Hz. Peygamber’in bu görvin sona erdiği 632 yılına kadar geçen süreçte Arap yarımadasını, tarihinde ilk kez siyasî bakımdan bütünleştirdiği eskiye kıyasla daha barışçıl ve daha istikrarlı bir yapıya kavuşturduğu, herkes tarafından bilinen ve teslim edilen bir hakikattir. Daha sonraki gelişmelere zemin teşkil etmesi bakımından özetle ifade etmek gerekirse, risaletin Mekke döneminde Hz. Peygamber, yalnızca tebliğde bulunmuş, Müşriklerin fiziki ve psikolojik bütün baskılarına rağmen Müslümanları mukabelede bulunmaktan ve bir çatışma ortamına girmekten özenle sakındırmıştır.

Hz. Peygamber, hicret sonrasında kendisini Medine’de siyasi ve sosyal bakımdan parçalanmış, oldukça sorunlu ve karmaşık bir ortamın içerisinde bul-

du. Onun olayların seyrine bakarak Medine ve çevresinde barışı hakim kılmayı öncelikli hedef olarak belirlediği ve bunu sağlamak için de merkezden çevreye doğru genişleyen üç aşamalı bir strateji izlediği söylenebilir. Bunlardan ilki, meşhur **‘muâhât’** (kardeşleştirme) uygulaması idi. O, bununla, bir taraftan muhacirlerin göçten kaynaklanan sıkıntılarını hafifletirken, diğer taraftan asabiye ruhunun parçaladığı ve kan davaları yüzünden aralarındaki nefretin derinleştiği müşrik kabilelere, İslam dininin farklı kabilelerden insanları, kan bağıını aşarak Allah’a iman ve temel ahlaki değerler etrafında nasıl birleştirdiğini ve aralarında nasıl bir ‘ülfet’ (kaynaşma) meydana getirdiğini göstermekteydi. Keza bu uygulama, Kureyş’in soylu gençlerinden Hamza b. Abdulmuttalib ile azadlı Zeyd b. Hârise, Hazreclî liderlerden Ebû Ruveyha ile İran asıllı azadlı Selmân’ın kardeşleştirilmesi örneklerinin de açıkça gösterdiği üzere, cahiliye zihniyetinin tamamen yabancı olduğu ve asla kabullenmediği **kölelikten kurtulmuş bir azadlı ile hür bir insanın mutlak eşitliği anlayışının yerleşmesi** açısından da önemli bir kilometre taşı olmuştur. Muâhât uygulaması, Medine’de Müslüman potansiyelini, kaynaşmış bir kitleye dönüştürdüğü için, tabii olarak Hz. Peygamber’in siyasi konumunu da güçlendirmekteydi.

Hz. Peygamber’in güçlenen bu konumuyla, ikinci ve son derece önemli bir adım olarak, Medine’de bu sefer Müslümanlarla Müslüman olmayanların, özellikle de Yahudilerin yine belli haklar ve sorumluluklar dahilinde bir **“üm-met”** üst kimliği altında bir arada yaşamalarını mümkün kılmak amacıyla Medine Sözleşmesi’ni yürürlüğe koymuştur. Sözleşmenin başında yer alan Ümmet kavramının, günümüzdeki “vatandaşlık” kavramıyla olan benzerliği dikkatlerden kaçmamaktadır. Sözleşmenin hazırlanması safhasında bütün grupların iştirakinin sağlanması, kendileriyle istişare edilmesi, grupların tek tek adları sayılmak suretiyle sosyal varlıklarının kabul edilmesi, tıpkı Mekke döneminde olduğu gibi **“benim dinim bana sizin dininiz size”** anlayışının benimsenmesi; Hz. Peygamber’in günümüzdeki ifade biçimiyle “çok kültürlülük”ü hayatın bir gerçeği olarak kabul eden ve onaylayan bir siyasi perspektife sahip olduğuna dair önemli ipuçları vermektedir. Fakat en az bunun kadar önemli olan bir başka husus, bu siyasi belgede *ma’rûf, takva, dayanışma, zulmü engelleme, suçluyu himaye etmeme, adalet* ve özellikle de **ahde vefa** ve **islâh/sulh** gibi ahlaki kavramlara yapılan vurgudur.

Hz. Peygamber, merkezden çevreye doğru barışı hâkim kılma stratejisi istikametinde üçüncü adım olarak ise, gerek Medine toplumu ile **Medine’yi çevreleyen ve henüz Müslüman olmamış kabileler arasında gerekse bu kabilelerin kendi aralarında barışı hâkim kılma için harekete geçmiş ve bu maksatla Damraoğulları, Gıfaroğulları, Cüheyneoğulları, Müdlicogulları, Adi-**

yoğulları gibi kabilelerle antlaşmalar yapmıştır. Bu antlaşmalara dair metinler gözden geçirildiğinde, bunlarda **can ve mal emniyetinin sağlanması** yanında, **her türlü haksızlığa ve zulme birlikte karşı konulacağı ve yapılan antlaşmalara sadık kalınacağı** taahhüt altına alınmış olduğu görülmektedir. Bu antlaşmaların yapılmasında Hz. Peygamber'in Kureyş'e karşı müttefik bir cephe oluşturma niyetinin rolü olduğu şüphesizdir. Bununla birlikte, metinlerdeki ahlaki vurguları ve Hz. Peygamber'in bu süreçte **hasım kabileleri barıştırmak için harcadığı çabaları** göz önünde bulundurursak, söz konusu antlaşmalarda onun "yeryüzünde bozgunculuk yerine sulhu hakim kılma" şeklindeki ahlaki sorumluluğunun da bir o kadar etkili olduğunu düşünmemiz pekâlâ mümkündür.

Gerek Medine Sözleşmesi gerekse Müşrik kabilelerle yapılan söz konusu barış antlaşmalarıyla, özellikle dikkat çeken bir husus, tıpkı Mekke döneminde olduğu gibi **"sizin dininiz size benim dinim bana"** anlayışının varlığını korumuş olmasıdır. Birkaç yıl sonra Necran Hristiyanlarıyla ve Yemen'deki gayr-i Müslim cemaatlerle yapılan antlaşmalarda da aynı anlayış tekrar edilecektir.

Doğrusu, **yağmanın bir yaşam biçimi haline geldiği, asabiyet zihniyetinin "ben ve kardeşim, amcamın oğluna; amcam oğlu, kardeşim ve ben yabancıya karşıyız" darb-ı meselindeki kadar dar ve parçalayıcı olduğu, kan davalarında cana can alma yerine tazminat (fidye) kabul etmenin yerildiği ve çölde yalnız dolaşan birinin öldürülmesinin suç teşkil etmediği** bir coğrafyada, Hz. Peygamber'in kabilelerle yaptığı bu antlaşmaların barış açısından taşıdığı değer ve önem zaten ortada ve de izahtan varestedir.

Mamafih Hz. Peygamber tarafından, bir yanda barış ve bir arada yaşama adına bu önemli adımlar atılırken, öbür yanda, Mekke döneminin tersine Mekke keli müşriklerle ve onlara müzahir olan başka bazı kabilelerle savaş süreci başlatılmıştır. Bu durum, ilk bakışta bir paradoks gibi gözükebilir. Bununla birlikte onun başlattığı bu sürecin, esasında karşı tarafın **İslam'ın yayılmasını engelleme, tebliğ heyetlerini öldürme, Medine'yi tehdit etme, Müslümanların sürülerini yağmalama** şeklinde tezahür eden saldırgan tutumlarına mukabelede bulunma amacına matuf olduğu dikkate alındığında, barış teşebbüsleriyle savaş faaliyetleri arasında ciddi bir tenakuzun bulunmadığı fark edilecektir. Hz. Peygamber ile Müşrikler arasındaki üç büyük savaştan Bedir'in Mekke'ye nispetle Medine'ye çok daha yakın olan bir mahalde, Uhud'un Medine'nin yanı başında, Hendek'in ise şehrin içi sayılabilecek bir alanda gerçekleşmiş olması, savaş sürecinde hangi tarafın saldırgan hangisinin savunmada olduğu hususunu gayet iyi ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber, Mekke döneminden beri İslam dininin yayılması için barış

ortamının daha uygun olduğunu gayet iyi bildiği için, savaş ortamı içinde dahi, Mekkelilere yiyecek yardımında bulunmak, Ebû Süfyan'ın kızı Ümmü Habibe ile evlenmek, umre niyetiyle harp malzemelerini almaksızın Hudeybiye seferini düzenlemek suretiyle Müşriklere “zeytin dalı” uzatmaktan uzak durmamıştır. Bu barışçıl adımlar, Mekke'nin fethinden çok önce Müşrikler cephesinde çözölmeyi başlatmış; Halid b. Velid, Amr b. El-As ve Osman b. Talha gibi Kureys'in önde gelen isimleri Müslüman olarak Medine'ye iltihak etmişlerdir. Dahası, Hz. Peygamber'in öngörüsü istikametinde Hudeybiye ile sağlanan barış ortamı sayesinde, İslam dini Arap kabileleri arasında süratle yayılmaya başlamıştır. Keza Hz. Peygamber, çevre ülkelerin hükümdar ve yöneticilerine mektuplar göndererek, onları barışçıl yoldan ve kendi iradeleriyle İslam dinine girmeye davet etmiştir.

Hz. Peygamber, Kur'an'da ortaya konduğu gibi bireysel ilişkilerde olduğu kadar, diplomatik münasebetlerde de **ahde vefayı** temel bir ahlaki düstur olarak görmüş ve uygulamıştır. Antlaşmalı olduğu hiçbir kabileyi, ahde vefa konusunda hayal kırıklığına uğratmamıştır. Onun kabilelerle yaptığı antlaşmalardan herhangi birini, ilk bozanın veya bozmak isteyenin kendisi olduğuna işaret eden tek bir tarihî kayıt yoktur. Medine'de Yahudi kabileleriyle yaptığı antlaşmaya onlar aykırı davranıncaya kadar sadık kalmıştır. Mekkeliler Hudeybiye Antlaşması'nı ihlal etmedikçe Mekke'yi fethetmek için harekete geçmemiştir. Hz. Peygamber'in antlaşmalara sadakat konusundaki genel tutumunun bildiğimiz kadarıyla tek bir istisnası vardır, o da Mekke'nin fethinden bir yıl sonra 9/Tevbe suresinin ilk ayetleri (1-5) gereğince bazı müşrik kabilelerle önceden yapılmış olan antlaşmaların iptal edilmesidir. 9/631 yılında nazil olan ve aynı yıl hac sırasında insanlara duyurulan söz konusu ayetlerde müşrikler, antlaşmalarına sadık kalanlar ve kalmayanlar şeklinde iki gruba ayrılmaktaydı: Antlaşma şartlarına riayet ederek müslümanlara zarar vermeyen birinci gruptaki müşriklere antlaşma süresi bitene kadar dokunulmaması istenirken, antlaşmalara sadık kalmayıp, müslümanlara daha önce kötülük yapmış ve hala da yapmayı düşünen, yeni müslümanları tekrar putperestliğe döndürme planları kuran ikinci grup müşriklere ise, antlaşmalarının geçersizliği ilan edilmekte ve “durum değerlendirmesi” yapmaları için dört aylık bir süre tanınmaktaydı. Eğer bu süre içinde hatalarını kavrayıp tevbe etmez ve müslüman olmazlarsa, verecekleri zararını önlemek için müslümanlara onlarla taviz vermeden savaşmaları emredilmekteydi.

Bazı müslüman bilginler tarafından, tebliğ yaparken baskıda bulunmayı yasaklayan ayetlerin **mensuh olduğu** iddia edilerek, Tevbe suresinin özellikle 5. ayetinden hareketle müşriklere, hatta Ehl-i kitaptan olanlara bile, İslam dinini

kabul etmeleri için zorlamada bulunulabileceği dile getirilmiş ise de bu görüşün Kur'an ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla uyumlu olduğunu söylemek çok zordur. Çünkü, Tevbe suresinde müşriklere yapılan ihtar, sırf dinleri nedeniyle değil, kendilerinin müslümanlar için arzettikleri tehdit ve tehlikeden dolayıdır. Onlara yönelik tek bir hedef ortaya konmuştur; o da, **saldırgan tavırlarından vazgeçmemeleri halinde, savaş yoluyla tamamen etkisiz hale getirilmeleri-dir**. Eğer söz konusu ihtar onların sırf dinlerinden dolayı olsaydı, anlaşmalarına sadık kalan müşrikleri de içine alması gerekirdi. Oysa tam aksine onlar uyarının dışında tutuldukları gibi, anlaşmalara sadık olmayan taraftan müşrik kimliği ile Hz. Peygamber'den eman talebinde bulunacak birine/birilerine, belirli bir süreyle sınırlı olmaksızın bu imkanın sağlanması emredilmektedir. Söz konusu ihtarın din ile irtibatlandırılması gereken tarafı, Müşriklerin anlaşmalarına sadık olanları kapsayacak şekilde 632 yılından itibaren Mescid-i Haram'a girişlerinin yasaklanmış olmasıdır.

Önce Medine'deki Yahudi kabilelerinin tasfiye edilmesi, daha sonra da Müşriklerin Mescid-i Haram'a girişlerinin yasaklanması, **Hz. Peygamber'in güç sahibi oldukça, dinler karşısında başlangıçtaki toleranslı tutumunu değiştirerek daha baskıcı bir tavır geliştirdiği** ve onun esas hedefinin Arap yarımadasını gayr-i Müslimlerden temizlemek olduğu yorumu yapılmış ve bu bağlamda ona nispet edilen **"Arap yarımadasında iki din bir arada bulunmayacaktır"** mealindeki bazı rivayetlere atıfta bulunulmuştur. Kuşkusuz, yeni bir dinin elçisi olarak Hz. Peygamber, Arap yarımadasındaki diğer bütün dinlerin mensuplarının Müslüman olmasını arzu etmiştir. Ancak onun bu arzusunu gerçekleştirmek için zamanla daha toleranssız bir eğilim ve uygulama içine girdiğini söylemek için, örnek gösterilen olayların arka planını göz ardı etmek gerekir. Daha önce de değinildiği gibi, Yahudi kabilelerinin Medine'den tasfiye edilmesi, Hz. Peygamber ile yaptıkları anlaşmalara riayet etmemelerinin bir sonucuydu. Müşriklerin Mescid-i Haram'dan dışlanmalarına gelince, **putperestliğe karşı tevhid inancını misyonunun merkezine yerleştirmiş ve Kabe'yi de tevhidin merkezi olarak ilan etmiş bir peygamberden, herhalde Mekke'yi kendi denetimi altına aldıktan sonra Mescid-i Haram'ı İslamî tezhürlerle putperestliğe ait sembol ve örflerin yan yana bulunduğu, hatta iç içe geçtiği bir "müze"ye çevirmesi beklenemezdi**. Kabul etmek lazımdır ki, bu yasak ile Arap yarımadasında bir anlamda putperestliğin can damarı kesilmiş ve buna bağlı olarak da her iki grupta yer alan Müşrik kabileler çok geçmeden kendi iradeleriyle Müslüman olduklarını ilan etmişlerdir.

Tevbe suresinin ilk ayetleriyle Mekke'nin fethi sonrasında müşriklerle ilişkilerin nasıl olacağı belirlenirken diğer taraftan **29. ayetiyle de Ehl-i kitapla iliş-**

kilerin nihai şekli düzenleniyordu. Buna göre Ehl-i kitap'tan Allah'a ve Ahiret gününe inanmayanlar, hak dini din kabul etmeyip Allah ve Resulünün haram kıldıklarını haram saymayanlarla savaşılması emrediliyor, ancak onların cizye ödemeyi kabul etmeleri durumunda Müslüman idaresinin himayesine mahzar olacaklarına işarette bulunuluyordu. Bu ayet, bir bakıma daha önce Hz. Peygamber'in din hürriyeti konusunda Necran hristiyanları, Medine ve Hayber yahudileriyle gerçekleştirdiği uygulamaları teyit etmekte ve bunları cizye unsuru eklemek suretiyle kalıcı hale getirmekteydi. Her ne kadar ayette geçen "Ehl-i Kitap" kavramı, bahsedilen haklardan yararlanacak din mensupları olarak ilk anda Yahudi ve Hristiyanları akla getirirse de, Hz. Peygamber'in Tebuk seferi esnasındaki ve sonrasındaki uygulamalarından Mecusilerin de bu kapsama dahil edildiğini biliyoruz.

Bütün bu gayretlerin ardından **Hz. Peygamber, bir dereceye kadar savaşla, ancak daha çok da diplomasi ve görüşmeler yoluyla Arap yarımadasının büyük bir bölümünü tarihinde belki de ilk kez siyasi birliğe, buna bağlı olarak da nisbi bir barış ve istikrar ortamına kavuşturmuştur.** Her ne kadar onun vefatı arifesinde ve sonrasında, taşrada bazı mahalli unsurlar, yeni yapılanmayı henüz hazmedememiş olmaları nedeniyle geleneksel yapıya tekrar dönüş adına "irtidat olayları" olarak bilinen bazı reaksiyonel hareketlerde bulunmuş iseler de, bunlar, Hz. Peygamber'in yetiştirdiği Sahabe kuşağı tarafından, kararlı bir tutumla kısa sürede aşılmıştır. Hemen sonrasında çok akılcıca bir taktikle kabilelerin fetih için Bizans ve Sasani hakimiyetindeki topraklara doğru yönlendirilmesi, Arap yarımadasında Hz. Peygamber zamanında sağlanan barış ve istikrarı daha da kalıcı hale getirmiştir.

İslam hukukçularının bir bölümü, Tevbe suresinin 29. âyetini, diğer bazı âyetlerle (Bakara, 190; Nisa, 91; Mümtetine 8-9) ve Hz. Peygamber'in savaşlarıyla birlikte değerlendirerek, İslam'da savaşın saldırı amaçlı olamayacağını ifade etmişlerdir. Ne var ki, **gerek Dört Halife gerekse Emeviler dönemlerinde gerçekleştirilen fetihlerin bir bölümü, Müslüman idarecilerin kendilerini savunma savaşıyla sınırlı saymadıklarını** göstermektedir. Zaten aksi bir kanaate sahip olsalardı, onların siyasi ve askeri olarak Arap yarımadasının dışına çıkmaları pek de mümkün olmayabilirdi. Bu nedenledir ki, Hz. Ebû Bekir döneminden itibaren bir çok şehir yahut bölgenin fethedilmesi, karşı tarafın bir saldırısı olmaksızın doğrudan Müslümanların inisiyatifi dahilinde gerçekleşmiştir. Bu noktada, fetihlerle alakalı bir yanlış anlayışa değinmekte yarar vardır. Kaynaklardan uzak olarak fetih hareketlerinden söz eden kimi araştırmacılar, bunların tamamının savaş yoluyla, yani kılıçla gerçekleştiğini zannetmektedirler. Halbuki yaşanan gerçek bundan çok farklıdır. Müslümanlar fetih için git-

tikleri şehir yahut bölgelerin halklarına genelde ya Müslüman olmalarını ya cizye antlaşması yaparak barışçıl bir şekilde (*sulhan*) Müslüman hakimiyeti altına girmelerini ya da savaşa hazır olmalarını teklif etmişlerdir. İslam'a girme teklifinin pek etkili olduğu görülmemekle beraber, **çok sayıda fetih, -belki çoğunluğu demek daha doğru olur-, taraflar arasında savaş olmaksızın cizye antlaşmaları yapmak suretiyle gerçekleşmiştir.** Buna karşılık İslam'a girmek yahut cizye antlaşması yapmak istemeyenlerle ise savaşılmış, dolayısıyla da fetihlerin sayıca daha az olan bir bölümü savaş yoluyla (*'anveten*) gerçekleştirilmiştir. Hiç şüphesiz bu tür fetihler sırasında özellikle Kuzey Afrika ve Türkistan'da zaman zaman çok kanlı çarpışmaların yaşandığı bir vakıadır.

Fetih şekli nasıl olursa olsun, Müslümanlar, öncelikle İslam dinini değil, ama İslam hakimiyetini yayma adına, Hz. Peygamber'in vefatından itibaren bir asırdan daha az bir süre içerisinde İspanya'dan Çin sınırlarına kadar Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Irak-Mezopotamya, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Kafkasların bir bölümü, Horasan, Maverâünnehr, Kuzeybatı Hindistan'ı içine alan çok geniş bir coğrafyayı hakimiyet altına aldılar. Fetihlerin bu ölçüde hızlı ve geniş kapsamlı olmasını, muhakkak başka bazı nedenler de bulunmakla beraber, esas itibarıyla fâtihterin, Müslüman egemenliğini genişletme sâikiyle fethettikleri topraklardaki farklı etnik ve dinî aidiyetlere sahip halkların bu egemenliğin himayesi altında eskiye oranla daha adil ve daha özgür biçimde bir arada yaşamalarını mümkün kılan yeni bir sistemi uygulamaya koymuş olmalarıyla temellendirmek mümkündür. Zira, Hz. Ebû Bekir tarafından başlatılan ilk fetih hareketleri esnasında yapılan antlaşmalarda fethedilen şehirlerin halklarına sağlanan haklar, ilerleyen süreçte fethedilecek coğrafyalarda adeta bir domino taşı etkisi yapmış ve buna bağlı olarak pek çok şehir ve bölgenin temsilcileri, Müslüman hakimiyeti altına girmeyi kendileri talep etmişlerdir. Hatta, **Hımslılar** örneğinde olduğu gibi (Belazuri, 195-6), Müslüman idarecilerin yeterli himayeyi sağlayamayacakları mülhazasıyla bazı gayr-i Müslim cemaatlerine cizyelerini geri ödemek istemeleri karşısında, onların Müslüman fatihleri daha adil buldukları için İslam hakimiyeti altına girdiklerini söyleyerek cizyeyi geri almaya yanaşmadıkları, dolayısıyla da her halükarda antlaşmaların yürürlükte kalmasını ısrarla istedikleri durumlar olmuştur. Fütuhât kitaplarında, genel tarih kitaplarında ve şehir tarihlerinde barış yoluyla Müslüman hakimiyeti altına giren halklarla yapılan antlaşmaların onlarca örneğiyle karşılaşmak mümkündür. Bu antlaşmalarda, özetle, söz konusu halklara tıpkı Hz. Peygamber'in uygulamalarında görüldüğü gibi cizye karşılığında **dinlerini, mabetlerini, dillerini, örflelerini, cemaat içi meselelerde kendi dinî ve örfî hukuklarını muhafaza etme hakkı tanınmış, insanların köleleştirilmemeleri taahhüt altına alınmıştır.**

Bu hususlarda barış ya da savaş yoluyla hakimiyet altına alınanlar arasında bariz bir farkın bulunmadığını özellikle belirtmek gerekir. Örnek olarak Mısır'ın fethi esnasında yapılan antlaşmalar gösterilebilir. Bu ülke, büyük ölçüde savaş yoluyla fethedildiği halde, antlaşmaların yerli halk lehine ihtiva ettiği haklar, kimi muahhar tarihçileri, Mısır'ın savaşmaksızın fethedildiği zannına kapılmaya sevk etmiştir. Barış ve savaşla hakimiyet altına alınan halklar arasındaki en temel fark, sahip oldukları taşınmaz malların (ev, bahçe, bağ, tarla vb.) mülkiyeti konusundadır. Barış yoluyla fethedilen topraklarda yaşayan halklar, taşınmaz mallarının mülkiyetini muhafaza ederken, diğerlerinin bu tür mallarının mülkiyeti, savaş tercih ettikleri için fetih sonrasında Müslümanlara geçmiş, ancak Müslüman fâtilhler bu mülklerin kullanım ve işletilmesini belli bir kira (harâc) karşılığında yine onlara bırakmışlardır.

Kültürümüzde Zimmilik olarak bilinen bu statünün benzerlerini aslında Romalılar, Sasaniler ve diğer devletlerde de görmek mümkündür. Yalnız bu devletlerde statünün şekli ve süresinin, tamamen baştaki idarecilerin inisiyatifi-ne tâbi olduğunu özellikle belirtmek gerekir. Bir başka ifadeyle bir idarecinin farklı din mensuplarıyla yaptığı bir antlaşmayı, kendisi yahut kendisinden sonra işbaşına gelen bir başkası feshetme yetkisine sahipti. Bu sebeple de söz konusu devletlerde, resmen kabul gören yahut himaye edilenin dışındaki din ve mezheplerin statüsü belirli ve daimi olmaktan uzak kalmıştır.

Müslümanların zimmilik tatbikatını diğerlerindelerden ayıran en temel farklılardan biri, onların bu statüyü her şeyden önce Kur'anî ve nebevî, dolayısıyla da daimî ve keyfilîğe kapalı bir düzenleme olarak kabul etmeleri ve uygulamayı da buna göre şekillendirmeleridir. Bu sebeptendir ki, ilk dönem **İslâm tarihinde, Roma'nın IV. Yüzyılda Hristiyanlığı resmî din ilan ettikten sonra diğer dinlerin ibadetlerini yasaklayıp mabetlerini yıkması; Frankların Saksonları zorla Hristiyanlığa sokması, Almanya'ya en yakın kavimlerden Hristiyanlığa girmemekte direnenlerin yok edilmesi ya da Çin'de Budizm'in IX. Yüzyıl ortalarında yasaklanması gibi fiil ve tatbikata bir devlet politikasının sonucu olarak tesadüf etmek mümkün değildir.** Hatta, cizye gelirlerinin azalabileceği endişesiyle Emeviler döneminde kimi idarecilerin gayr-i Müslimleri kendi dinlerinde kalmaya teşvik ettikleri yahut yeni mühtedilerden cizye almaya devam etmek suretiyle toplu ihtidaları azaltmaya çalıştıkları iyi bilinen bir husustur.

Fetihler sonrasında Müslüman idareciler, zaman zaman bazı ihlaller vaki olmakla beraber, genelde gayr-i Müslim halklarla yaptıkları antlaşmalara sadık kalmışlardır. Bu sonuçta ulemânın önemli katkısının olduğunu gözden ırak tutmamak gerekir. Fakihler hemen her dönemde, idarecileri antlaşmalara sadık

kalmaya teşvik etmişler, bu konuda kendilerinden görüş sorulduğunda adalete riayet edilmesini vurgulamışlardır. Abbasi döneminin başlarında Kıbrıs valisi Abdülmelik b. Salih'in işledikleri bir fiil nedeniyle Kıbrıslılarla yapılan antlaşmayı bozmak istemesi üzerine dönemin Malik b. Enes, İsmail b. Ayyaş, Musa b. A'yen, Ebû İshak el-Fezarî ve Mahled b. El-Hüseyn gibi ünlü fakihlerinin valinin bu eğilimine karşı çıkmış olmaları, üzerinde durulan konu için ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Bir başka örnek ise meşhur fakih el-Evzaî'nin, Abbasi valilerinden Salih b. Ali'nin Lübnan halkından bir bölümünü haksız yere sürmesi üzerine ona gönderdiği şu mektubudur: *"Bildigim kadarıyla Lübnan dağından sürülen zimmet ehli arasında, isyankarlara karışmayan kimseler de vardı. Sen onların bir kısmını öldürdün, geri kalanlarını da köylerine gönderdin. Nasıl oluyor da azınlığın günahlarından çoğunluk sorumlu tutuluyor? O şekilde ki bu suçsuz kimseler yurtlarından uzaklaştırıldılar. Yüce Allah'ın hükmü ise, 'kimse başkasının yükünü taşımaz' (En'am, 164) şeklindedir. Bu hüküm üzerinde durulmaya ve ona uyulmaya en layık olanıdır. Vasiyetler arasında korunmaya ve uyulmaya en layık olanı, Resulullah'ın (S.A.S) vasiyetidir. O, 'kim kendisiyle andlaşma yapılan bir kimseye zulmeder ve ona gücü üzerinde yük yükler ise, ben o kimsenin hasmıyım' buyurmuştur"* (Belazuri, 222-3). Ulemânın bu tavrı ile birlikte gayr-i Müslim halkların hak arama imkanlarına sahip olmaları sonucu, kimi idarecilerin antlaşmalar hilafına gerçekleştirdikleri veya gerçekleştirmek istedikleri bazı tasarrufların durdurulması ve hak ihlallerinin bir şekilde giderilmesi mümkün olabilmiştir. Kaynaklarda hem hak ihlallerini hem de bunların nasıl telafi edildiğini gösteren bir çok örnek mevcuttur.

İlk dönem İslam fetihlerinin, farklı etnik ve dinî kimliklerin bir arada yaşamasına imkan sağlayan Zimmiyet tatbikatıyla birlikte ortaya çıkardığı önemli sonuçlardan biri, daha önce **Romalılarla Barbar kavimler, Doğu Roma (Bizans) ile Sasaniler ve Sasanilerle Türkler arasında son derece tahrip edici savaş ve mücadelelerin cereyan ettiği İspanya'dan Çin sınırlarına kadar uzanan çok geniş bir coğrafyayı, aşağı yukarı eş zamanlı olarak gerçekleşen haclı savaşları ve Moğol istilasına kadar nispeten daha istikrarlı ve daha barışçıl bir iklimi kavuşturmuş olmasıdır.** Hatırlanacağı üzere Roma medeniyeti barbar kavimlerin birbiri ardına gerçekleştirdikleri hücumlar sonucu büyük bir yağma, talan, yakım ve yıkıma maruz kalmıştı. Sasaniler ile Bizans arasındaki savaşlar, Mezopotamya, Filistin, Suriye ve Mısır'daki medeniyet alanındaki gelişmeleri büyük ölçüde akamete uğratmış bulunuyordu. Akdeniz havzası ve Mezopotamya'daki medeniyet merkezlerinin bu şekilde köreldiği, keza Avrupa ana karasında insanların birbirleriyle savaşmaktan sanata ve edebiyata ayırabilecek vakit bulamadıkları bir dönem olan **Ortaçağda Müslüman fatih-**

lerin torunları, fetihlerle gelen nisbi barış ve istikrar ortamı içerisinde İslam'ın uyandırdığı islah ve imar bilinciyle eski medeniyetlere ait ve çoğu kez birbiriyle uyumlu olmayan atıl vaziyetteki birikimleri yeni ve ötekilerden farklı bir İslam uygarlığı yaratacak şekilde değerlendirme başarısını göstermişlerdir. Emeviler döneminde başlayıp Abbasiler döneminde yoğunlaşan tercüme faaliyetleri, dinî bilimlerde; tıp, eczacılık, astronomi, matematik, geometri, kimya gibi müspet bilimlerde; edebiyat, felsefe, tarih ve coğrafyada telif edilen milyonlarca eser, sanat ve mimaride ortaya konan sayılamayacak kadar çok özgün örnekler, bu başarının en önemli şahitlerindendir.

Fetihlerin ortaya çıkardığı bir başka önemli sonuç, **İspanya'dan Çin'e kadar olan çok geniş bir coğrafyanın, müşterek bir iktisadî pazara dönüşmüş olmasıdır.** Bu büyük pazarda Endülüs ve Mağrib'den hareket eden Müslüman tacirler, Akdeniz vasıtasıyla Suriye'ye, oradan da İpek yoluyla Türkistan'a, hatta Çin'e kadar ulaşabilmişler; bu suretle Batı'nın ürünlerinin Doğu'ya, Doğu'nun ürünlerinin de Batı'ya nakledilmesini sağlamışlardır. **Bu hareketliliğin İslam coğrafyasında ciddi bir ticarî entegrasyona yol açtığı** şüphesizdir. O kadar ki, Endülüs'deki Emeviler ile Abbasiler arasındaki siyasi husumete rağmen, her iki tarafın tacirleri, bu husumetten en ufak bir şekilde etkilenmeksizin karşılıklı olarak ticarî faaliyetlerini devam ettirebilmişlerdir. Bu sirkülasyon sadece İslam coğrafyasının kendi içinde değil, bu coğrafya ile komşu gayr-i Müslim ülkeler arasında da cereyan etmiştir. Bugün elimizdeki veriler; Endülüs ile Hristiyan İspanyol krallıkları, Mağrib'deki Müslüman devletlerle İtalya'daki şehir devletleri, Abbasiler ile Bizans arasında savaşlar kadar yaygın ticarî ilişkilerin ve antlaşmaların varlığını da ortaya koymaktadır.

İslam coğrafyasında **ticarî ve iktisadî gelişmelere paralel bir biçimde şehirleşme de ciddi bir ivme kazanmıştır.** Ortaçağda dünyanın üç büyük şehrinin (Bağdat, Kurtuba, İstanbul) ikisinin İslam topraklarında olduğu unutulmamalıdır. Bir taraftan Kahire, Bağdat, Basra, Kûfe, Kayrevan, Merrakeş, Fas, Bicăye, Batalyevs, Mürsiye, Rabat, Samarra gibi yeni ve büyük şehirler ortaya çıkarken diğer taraftan içlerinde Kudüs, Şam, İsfahan, Rey, Merv, Kazvin, Zencan, Erdebil, Kirman, Cürcan, Semerkant, Buhara, Beykent'in de bulunduğu onlarca eski şehir imar edilmiş ve buna bağlı olarak da şehirli nüfusta önemli bir artış meydana gelmiştir. X. Yüzyıl Endülüs'ünde şehirlerin üzerinde kuruldukları alanların yüz ölçümü ve tahmini şehir nüfuslarına dair bazı veriler, üzerinde durulan hususa ışık tutucu niteliktedir. Bu verilere göre Tuleytula 106 hektar üzerinde 40 bin, Meriye 79 hektar üzerinde 27 bin, Gırnata 75 hektar üzerinde 26 bin, Sarakusta 47 hektar üzerinde 17 bin, Belensiye 44 hektar üzerinde 16 bin, Mâleka 37 hektar üzerinde 15 bin civarında nüfusa sahipti. Baş-

kent Kurtuba'nın nüfusunun 250 binin üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Bu sırada Avrupa'nın önemli şehirlerinden kabul edilen Paris'in yalnızca 20 hektarlık bir arazi üzerinde kurulu olduğu (Togneri, 42-3) göz önüne getirilirse, Endülüs'te dolayısıyla da İslam dünyasında şehirleşmenin ne ölçüde geliştiğini tespit etmek daha kolay olur. **Şehirleşmede kaydedilen bu gelişmede, İslam dünyasının fetihlerin ardından haçlı savaşları ve Moğol istilasına kadar, kendi içindeki mevzi savaşlar dışında çok büyük işgal ve yağma dalgalarına maruz kalmamasının rolü bulunduğu muhakkaktır.** Sadece Kudüs örneği bile, üzerinde durulan konu açısından maksadı ifade etmeye yeterlidir. Milattan sonra birkaç kez Romalıların, ardından da Sasanilerin talan ve yıkımlarına maruz kalan bu şehir, 638'de Müslüman hakimiyeti altına girişinden 1099'da Haçlı orduları tarafından işgal edilip yağmalanmasına kadar geçen dört buçuk asırlık süre içerisinde ciddi sayılabilecek bir saldırının hedefi olmamıştır.

İslam dünyası, VIII-XII.yüzyıllar arasında bu haliyle bir bakıma Roma imparatorluğunun M.Ö. II-M.S.II asırlar arasında İspanya'dan Anadolu'ya, Mısır ve Kuzey Afrika'dan Orta ve Batı Avrupa dahil İngiltere'ye kadar çok geniş bir coğrafyayı sınırlarının içine almak suretiyle tesis ettiğı **"pax romana (Roma barışı)"**sını çağrıştırmaktadır. Hatırlanacağı üzere "pax romana" içerisinde Roma'nın bütün uyrukları güvenlik içinde çalışabiliyorlar, denizden ya da ordu tarafından yapılan yollar üzerinden imparatorluğun bir başından öbür başına gidebiliyorlar, ayrıca gelişen şehirler eski küçük surların dışına taşıyorlardı. Ne var ki, Roma'nın barış içindeki birliğinin kötü tarafı sefaleti idi. **Halk savaştan kurtulmuştu ama, köle mertebesine düşmüştü. Medeniyetin ilerlemesi ancak küçük bir azınlığın işine yarıyordu.** Toplum otoriter ve aristokratik bir yönde değişiyor, iktidara ve bütün zenginliklere sahip çok küçük bir azınlıkla, zulüm altında inleyen çok büyük bir yığın halinde gittikçe ayrışıyor. Asiller ve şövalyeler kendi hizmetlerinde sürülerle köleler beslemekteydiler. Toprak, bu sınıfların tekelinde muazzam malikaneler şeklinde toplanmıştı. Zamanla köle sayısı çok büyük artış gösterdi. İşgücünün ancak hayvanlar ve insanlar tarafından sağlandığı bir devirde, çoğu ağır işler kölelerin sırtındaydı. Bu şekilde Roma imparatorluğunda **kölecilik üretim tarzı, tarihteki en kapsamlı seviyesine ulaşmış, kölelik olgusu ve kölelik-özgürlük ayrımı, imparatorluğun bütün kurumlarına damgasını vurmuştu** (Seignobos, 43-45). Roma toplumundaki bu ayrışma, Ortaçağ Avrupa'sında hakim olan **feodal toplum yapısı içerisinde üst tabakayı oluşturan asiller ile alt tabakayı oluşturan serfler arasında tekrarlanmıştır.** Her ne kadar asiller ile serfler arasında tüccar ve zenaatkarlardan müteşekkil bir orta sınıfın varlığından söz edilmekte ise de, bu sınıf güçsüzlüğü nedeniyle alt ve üst tabakalar arasındaki ayrışmada kay-

naştırıcı bir rol ifa etmekten uzak kalmıştır. Sonuç itibariyle **gerek Roma’da gerekse Ortaçağ Avrupa’sında, adı ne olursa olsun statü itibariyle birbirlerinden tamamen farklı, dikey hareketliliğe büyük ölçüde kapalı ve çatışmacı bir sınıfsal yapılanma hakim olmuştur.** Roma döneminde kölelerin efendilerine, feodal dönemde ise serflerin asillere/derebeylerine karşı sık sık gerçekleştirdikleri kanlı isyanlar, bu çatışmacı yapının en temel göstergelerindendir.

İlk dönem İslam coğrafyasında, yukarıda zikredilen şekilde bir toplumsal yapılanma meydana gelmemiştir. Her şeyden önce, Müslüman fatihler, harp esirleri hariç, fethettikleri toprakların halklarını Romalılarda olduğu gibi yaygın bir biçimde köleleştirme cihetine gitmemişlerdir. Aslında İslam fetihlerinin gerçekleştiği dönemdeki cari zihniyet köleleştirmeye yabancı değildi. Irak fethedildiğinde Müslüman askerlerin bir kısmının Hz. Ömer’den Irak arazisi ile birlikte üzerindeki halkı da köle olarak kendilerine dağıtmasını istemeleri ya da Amr b. El-As’ın Mısır halkına isterse onları tamamen köleleştirebileceğini dile getirmesi böyle bir zihniyetin iz düşümlerini yansıtmaktadır. Ancak ne Hz. Ömer ne de Amr b. El-As söz konusu zihniyet istikametinde hareket etmişlerdir. Bilakis, Hz. Ömer, **“anaların hür olarak doğurduğu insanların köleleştirilmesine razı olamam”** diyerek, Roma dönemindeki uygulamadan ve cari zihniyetten tamamen farklı bir çizgi ortaya koymuş ve bu çizgi ondan sonraki fetihler esnasında da büyük ölçüde takip edilmiştir. Bir taraftan bu, diğer taraftan ise Kur’an ve Sünnet’te köle azadının teşvik edilmesi nedeniyle İslam coğrafyasında “yığın” kelimesiyle nitelenebilecek kadar bir köle varlığı mevcut olmamıştır.

Öte taraftan devletin şahıslara verdiği iktaların mülkiyetini elinde tutması; feodal yapıda olduğu gibi servetin belli ellerde toplanmasını, toplumun egemen ve rant toplayıcı bir askeri aristokrasi ile toprağa bağlı ve bağımlı bir köylülük arasında ikiye bölünmesini engelleyen önemli bir faktör olmuştur. İktaları işleten yerli halkın çalışma şartlarının, bazı olumsuz örnekler bulunmakla birlikte genelde fena olmaması, Avrupa’daki kanlı çiftçi ve halk ayaklanmalarına benzer olayların İslam coğrafyasında daha düşük sayıda ve düzeyde kalması neticesini doğurmuştur (Chalmers, 190).

Mamafih, kölecî ve feodal sistemlerdekinden farklı olmakla beraber ilk dönem Müslüman toplumunda da statü bakımından birbirinden farklı sınıf yahut zümreler mevcut olmuştur. Bunları genelde **hassa** ve **âmme/avam** ya da **yönetenler** ve **yönetilenler** (reâya) şeklinde ikili bir tasnifle ele almak adet haline gelmiştir. Yalnız kaynaklar iyi tetkik edildiğinde anlaşılmaktadır ki, şehirleşme geliştiğçe bu ikisi arasında orta tabakaya tekabül eden ve **a’yân** denilen üçüncü bir zümre daha teşekkül etmiştir. Hassa içine dahil olmamış büyük tacirleri, se-

hir ve beldelerin önde gelen ailelerini ve ulemânın büyük bölümünü içine alan bu tabaka, toplumda feodal yapıdaki muadiliyle mukayese edilemeyecek bir güç ve ağırlığa sahipti. Gücü, sayısından ziyade, toplum nezdinde sahip olduğu itibardan kaynaklanmaktaydı. Zikredilen zümreler ya da sınıflar arasında, köleci ve feodal toplum düzenlerinden farklı olarak oldukça canlı bir **dikey hareketlilik** mevcuttu. Buna bağlı olarak da âmmeye içerisinde yer alan bir çiftçi, zenaatkar, işçi veya azâdının (mevlâ) yahut bunların çocuklarının, a'yana ve has-saya yükselmesi, ya da hassa içerisinde yer alan bir vezir, katip, vali vb. makam sahiplerinin âmmeye inmesi sıklıkla görülen durumlardı. İslam tarihinde nice köleler, nice köylü veya işçi çocukları vardır ki, vali, ordu komutanı, vezir, hat-ta hükümdar olmuşlardır. Keza nice vezirler, katipler, komutanlar vardır ki, sa-hip oldukları servetlerin devlet tarafından müsadere edilmesi sonucu kendileri-ni âmmenin arasında bulmuşlardır. **Bu hareketlilik ve karşılıklı geçişkenlik, doğal olarak sınıflar arası entegrasyona katkı sağlamıştır.**

Söz toplumsal entegrasyona geldiğinde, bu hususta **ulemânın oynadığı ro-lü** ayrıca vurgulamakta yarar vardır. Ulemâ, esasında terkihi itibariyle müteca-nis bir sosyal grup değildi. Bu bakımdan onların ne siyasi bir hizip, ne toplum-sal-ekonomik bir sınıf, ne de soya dayalı bir kast olduğunu söylemek mümkün-dür. İçlerinde **köy imamları, kadı/başkadılar, kitleleri harekete geçiren ak-törler, halkın etrafında halkalandığı tasavvuf önderleri, sultanların özel danışmanları, mahalle mektebi muallimleri, saray nedimleri** vardır. Bunla-rın bazıları zengin ve nüfuz sahibi ailelerin çocukları iken diğer bazıları köyler-den veya uzak kasabalardan gelen göçmenlerdir. Bir kısmı toprak sahibi ağalar, diğer bir kısmı maaşlı müderrisler ya da bürokratlar, bir diğer bölümü ise tüc-car yahut mütevazi zenaatkarlardır. Bu yeknesak olmayan görüntülerine rağ-men ulemâ, aralarında derece farkı olmakla beraber yine de formasyonları ve entelektüel yapıları itibariyle Müslüman toplumun nispeten en mütecanis ve hayati unsuru olmuştur. Konumuz açısından baktığımızda ulemânın, esas iti-bariyle iki hususta büyük bir hassasiyet sergilediğini görürüz. Bunlardan biri **adalet**, diğeri ise **istikrar ve iç barıştır**. Bu bağlamda onların bir yüzü her sevi-yeden yöneticilere, diğer yüzü ise yönetilenlere, yani halka dönük olmuştur. Yöneticilere dönük yüzleriyle onlara hep adaletle hükmetmeleri tavsiyesinde bulunmuşlar; yönetilenlere dönük yüzleriyle ise, onları, çok açık ve yaygın bir zulüm hali vaki olmadıkça ulu'l-emre itaat etmeye ve bu suretle fitnenin ve kar-gaşanın önüne geçerek iç barışı korumaya teşvik etmişlerdir. Hatta, açık ve yay-gın zulüm hallerinde dahi ulu'lemre.itaati gerekli gören âlimler çıkmıştır. Çün-kü, tarihsel tecrübe, zaman zaman zalim yöneticilere karşı başlatılan isyanların, zulmü izale etmekten çok toplumu kaos ve kargaşaya sürüklediğini ve bu suret-

le zulmün daha da yaygınlaştığını göstermiştir. İşte bu tecrübenin farkında olan bir kısım ulemâ, “*fitne savaştan daha beterdir*” ayetinden mülhem olarak “*kırk yıllık zulüm yönetimi bir saatlik fitneden daha evladır*” demişlerdir. Ulemânın, bu tür tavır ve telkinleriyle, iktidar ile toplum arasındaki gerilimi ve bu gerilimden neşet eden çatışmaları azaltmada ciddi katkısının olduğu muhakkaktır. Öte taraftan zekat ve sadaka konusunda sergiledikleri hassasiyetle ulemânın toplumun varlıklı ve yoksul kesimleri arasında bir köprü vazifesi gördükleri de gayet iyi bilinen bir husustur. Zaten İslam tarihinde ulemânın rolü üzerine yapılan son çalışmalar da, bu kesimin özellikle şehir hayatında toplumun esas yapıştırıcı ve kaynaştırıcı unsuru olduğunu ortaya koymaktadır (Humphreys, 114).

İlk dönem İslam fetihleriyle oluşan İslam coğrafyasında tatbikata konan bir arada yaşama modeli (zimmilik) ve fetihlerin ardından şekillenmeye başlayan Müslüman toplumunun bazı hususiyetlerine dair buraya kadar verilen bilgiler, İslam dünyasının, kölecî ve feodal düzenlerin egemen olduğu toplumlarla mukayese edildiğinde daha istikrarlı, daha barışçıl, daha müreffeh ve dayanışmacı bir bünyeye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Benzer bir tespiti, XIII. Yüzyılda Haçlı savaşlarının hemen akabinde İslam beldelerini ziyaret eden bir İtalyan seyyahın şu cümlelerinde de görmek mümkündür: “*Gaddar olarak bildiğimiz kimseler (Müslümanlar) arasında öyle mükemmel şeylerle karşılaştık ki, doğrusu hayrete düşmekten kendimizi alamadık... Bunlardan bazılarını zikre delim: İlim öğrenmeye olan düşkünlüklerini, namaz esnasında sergiledikleri huşu, fakirlere gösterdikleri merhameti, Allah’a, peygamberlere ve kutsal yerlere duydukları saygıyı, sahip oldukları vakar ve haysiyeti, yabancılara olan cömertliklerini, akrabaya olan bağlılıklarını gözlerimizle görmeseydik, bu kadar hayrete düşmeyecektik* (Anawati, 29).